

INSTITUT ZA SOCIOLOŠKA ISTRAŽIVANJA
FILOZOFSKI FAKULTET
UNIVERZITET U BEOGRADU

SRBIJA U USLOVIMA GLOBALNE KRIZE NEOLIBERALNOG OBLIKA KAPITALISTIČKE REGULACIJE

UREDнице:

Jelena Pešić, Vera Backović i Anđelka Mirkov

PERFORM
The International Performance Studies Institute

Schweizerische Eidgenossenschaft
Confédération suisse
Confederazione Svizzera
Confederaziun svizra

Swiss Agency for Development
and Cooperation SDC

HELVETAS

**UNI
FR**

UNIVERSITÉ DE Fribourg
UNIVERSITÄT FREIBURG

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet | 2018

1838

S

**rbija u uslovima globalne
krize neoliberalnog oblika
kapitalističke regulacije**

Urednice:

Jelena Pešić, Vera Backović i Anđelka Mirkov

*Srbija u uslovima globalne krize
neoliberalnog oblika kapitalističke regulacije*
Urednice: Jelena Pešić, Vera Backović i Anđelka Mirkov
Prvo izdanje, Beograd 2018.

Izdavač
Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet
Institut za sociološka istraživanja
Čika Ljubina 18–20,
Beograd 11000, Srbija
www.f.bg.ac.rs

Za izdavača
Prof. dr Danijel Sinani
v. d. dekana Filozofskog fakulteta

Recenzenti
Prof. dr Mirjana Bobić
Prof. dr Slobodan Miladinović
Prof. dr Dalibor Petrović

Lektura i korektura
Svetlana Stojković

Priprema
Dosije studio, Beograd

Štampa
JP Službeni glasnik, Beograd

Tiraž
200

ISBN
978-86-6427-100-4

Ovu publikaciju podržao je projekat PERFORM (Performing and Responsive Social Sciences) Švajcarske agencije za razvoj i saradnju (SDC) koji sprovode Helvetas Swiss Intercooperation i Univerzitet u Friburgu. Stavovi izneti u ovom zborniku su stavovi autora i ne odražavaju mišljenje i stavove Švajcarske agencije za razvoj i saradnju niti organizacije Helvetas Swiss Intercooperation i Univerziteta u Friburgu.

SADRŽAJ

- 7 | Umesto uvoda
- GLOBALNA KRIZA NEOLIBERALNOG PORETKA NA
PRIMERU SRBIJE: UZROCI, POSLEDICE I ALTERNATIVE
- 13 | *Ljubiša Mitrović*
Položaj Srbije u kontekstu globalne krize i traganja
za alternativom
- 29 | *Jelena Pešić*
Karakteristike strukturalne i vrednosno-ideološke divergencije
populacije i elita u kontekstu globalnog uspona i krize
neoliberalizma: slučaj Srbije
- 53 | *Nataša Jovanović*
Srbija na tromeđi *ozlojeđenosti, straha i neodlučnosti*:
primena teorijskog modela Cvetana Todorova na slučaj Srbije
- IZAZOVI NEOLIBERALIZACIJE JAVNE UPRAVE
I KULTURNE POLITIKE U SRBIJI
- 75 | *Srđan Korać*
Korporativno-menadžersko pomodarstvo i urušavanje
društvene uloge javne uprave u Srbiji
- 95 | *Nemanja Zvijer*
Kratak osvrt na neoliberalnu agendu u kulturi
(primer jedne lokalne sredine u Srbiji)
- GRAĐANSKI AKTIVIZAM KAO ODGOVOR NA KRIZU
NEOLIBERALNOG KAPITALIZMA U SRBIJI
- 111 | *Ana Birešev*
Protest protiv diktature iz perspektive društvenih pokreta
na evropskoj periferiji
- 127 | *Jelisaveta Petrović*
Protestna politika u digitalno doba – slučaj *Protesta protiv
diktature*

- 147 | *Dragan Stanojević, Jelisaveta Petrović*
Socijalne biografije mladih aktivista političkih partija u Srbiji

UTICAJ GLOBALNIH NEOLIBERALNIH PROCESA
NA URBANI RAZVOJ U SRBIJI

- 171 | *Anđelka Mirkov*
Neoliberalizam i društvene nejednakosti:
refleksije na nivou urbanih susedstava
- 183 | *Željka Manić*
Materijalni položaj stanovnika osam gradova u Srbiji
- 205 | *Vera Backović*
Percepcija postsocijalističkog razvoja Beograda u odnosu
na druge gradove i regione u Srbiji
- 223 | *Marija Vasilć*
Razvoj gradova u Srbiji pod uticajem sinergije „partokratske“
države i neoliberalnog kapitalizma

NEKI METODOLOŠKI IZAZOVI BUDUĆIH ISTRAŽIVANJA

- 243 | *Božidar Filipović*
O privatizaciji i privatnom vlasništvu – kvalitativni
i kvantitativni pristup problemu vrednosne orijentacije

O PRIVATIZACIJI I PRIVATNOM VLASNIŠTVU – KVALITATIVNI I KVANTITATIVNI PRISTUP PROBLEMU VREDNOSNE ORIJENTACIJE

Božidar Filipović*

Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet

Apstrakt: U radu želimo prikazati rezultate kvalitativnog istraživanja sprovedenog na teritoriji Beograda. U nameri da istražimo validnost merenja vrednosnih orijentacija u kvantitativnim istraživanjima, odnosno ponudimo specifičnu komparaciju rezultata kvantitativnog i kvalitativnog pristupa, istovremeno smo ostvarili i niz interesantnih uvida u različite interpretacije problema privatizacije i uloge privatnog vlasništva u Srbiji. Kao početnu tačku uzeli smo iskaze koji se već decenijama koriste u kvantitativnim istraživanjima na teritoriji Srbije. U radu ćemo se prevashodno fokusirati na sledećih pet iskaza: „Što vlada manje interveniše u ekonomiji, to bolje za Srbiju“; „Privatizacija funkcioniše u teoriji, ali ne i u praksi“; „Bez privatizacije preduzeća bi bila u još goroj situaciji nego što su sada“; „Sve vrste javnih usluga bi bolje funkcionisale da su privatizovane“; „Društveni napredak će uvek počivati na privatnom vlasništvu“. Navedene tvrdnje smo tretirali kao deo osnove za razgovor, koju smo „dopunili“ dodatnim potpitanjima – usko vezanim za razumevanje samih iskaza. U radu želimo pokazati na koji način kvalitativni pristup može omogućiti bolje razumevanje rezultata kvantitativnog pristupa, pa i podstaći dalja istraživanja. Takođe, predočili bismo kako i u kojoj meri se različite interpretacije privatizacije i institucije privatne svojine ispoljavaju kao (vrednosne) nekonzistentnosti. Na kraju, jedan deo rada želimo posvetiti i analizi odbijanja odgovora (na navedene iskaze) od strane dela ispitanika, kao i obrazloženjima koja se u takvim situacijama nude.

Ključne reči: kvantitativni vs. kvalitativni pristup, privatizacija, privatno vlasništvo, vrednosti, Likertova skala

* filipovic.bozidar1@gmail.com

Uvod

U domaćoj sociologiji se nekoliko poslednjih decenija sprovode kvantitativna istraživanja društvene strukture pod rukovodstvom Mladena Lazića.¹ Jedan deo ovih istraživanja posvećen je utvrđivanju vrednosnih orijentacija. Obimnost i kontinuitet ih čini posebno značajnim u okvirima srpske sociologije, kao i na prostoru bivše Jugoslavije. Čitav niz iskaza (tvrdnji), kao i odgovori ispitanika, definisani Likertovom skalom, činili su osnovu za utvrđivanje vrednosnih orijentacija u navedenim kvantitativnim istraživanjima. Između ostalih, u istraživanju su korišćeni i sledeći iskazi kojima ćemo u ovom radu posvetiti posebnu pažnju: „Što vlada manje interveniše u ekonomiji, to bolje za Srbiju“; „Privatizacija funkcioniše u teoriji, ali ne i u praksi“; „Bez privatizacije preduzeća bi bila u još gorjoj situaciji nego što su sada“; „Sve vrste javnih usluga bi bolje funkcionisale da su privatizovane“; „Društveni napredak će uvek počivati na privatnom vlasništvu“. Svi iskazi su korišćeni za merenje ekonomskog liberalizma.

U slučaju četiri iskaza slaganje sa tvrdnjom podrazumevalo je i veći stepen ekonomskog liberalizma kod ispitanika (kod tvrdnje „Privatizacija funkcioniše u teoriji, ali ne i u praksi“ neslaganje podrazumeva i veći stepen ekonomskog liberalizma). Zbog ograničenog prostora ovde nećemo ulaziti u pojedinosti operacionalizacije pojma ekonomskog liberalizma, odnosno svih dimenzija na koje je 'rašćlanjen', kao ni u pojedinosti statističke analize podataka dobijenih putem istraživanja vrednosnih orijentacija (videti više o tome u: Lazić, 2011; Lazic i Cvejic 2015; Pešić, 2014; Pešić, 2016; Pešić, 2017; Petrović, 2013; Petrović 2014; Petrović i Radoman, 2016). Navedena istraživanja društvene strukture sprovedena su na reprezentativnom uzorku u tri navrata: 1989, 2003–2004. i 2012. godine (videti više: Petrović 2013: 381).

U radu želimo prikazati deo rezultata kvalitativnog metodološkog 'opita' koji smo sprovedeli s namerom boljeg razumevanja instrumenta, odnosno iskaza koji su korišćeni u kvantitativnom istraživanju vrednosnih orijentacija. Cilj kvalitativnog metodološkog istraživanja je bolje razume-

1 „Istraživanje *Društvena struktura i kvalitet života* sprovedeno je na području cele SFRJ, krajem 1989. godine, u organizaciji Konzorcija socioloških i srodnih instituta Jugoslavije. Podaci su prikupljeni na uzorku od 13.422 jedinica. [...] Istraživanje *Stratifikacijske i vrednosne promene u periodu društvene transformacije* je sprovedeno u okviru šireg projekta SEESP (South East European Social Survey Project) na teritoriji šest zemalja Jugoistočne Evrope u periodu 2003–2004. Od ukupnog broja analiziranih ispitanika, koji je iznosio 2997 [...]. Najzad, istraživanje *Promene osnovnih struktura srpskog društva* realizovano je na teritoriji cele Srbije u prvoj polovini 2012. godine u organizaciji ISI FF. Podaci su prikupljeni na reprezentativnom uzorku od 2500 ispitanika“ (Petrović 2013: 381).

vanje interpretacija iskaza, to jest pokušaj provere (smisla) validnosti iskaza. Ono se stoga može posmatrati kao doprinos istraživanju *konstruktivne valjanosti* (validnosti) instrumenta istraživanja (Fajgelj 2010: 462) koja se ograničava na nivo interpretacija značenja od strane ispitanika.² U radu ćemo se ograničiti na samo jedan segment problema validnosti – interpretacije iskaza od strane ispitanika.

Naše kvalitativno metodološko istraživanje sprovedeno je na relativno malom kvotnom uzorku od 20 ispitanika. Svi ispitanici trajno su nastanjeni na teritoriji grada Beograda. Struktura uzorka po polu i starosti odgovara karakteristikama opšte populacije Beograda.³ Istraživanje je sprovedeno, sa izvesnim prekidima, u periodu od oko godinu dana, tokom 2016. i 2017. godine.⁴

Ispitanici su posle svakog iskaza davali odgovore koji su ponudeni na Likertovoj skali,⁵ a nakon odgovora svakom ispitaniku je postavljeno pitanje „Kako ste Vi razumeli ovo pitanje?“. U zavisnosti od odgovora ispitanicima su postavljana i potpitanja (koja su se takođe odnosila na delove tvrdnje ili sam odgovor) kako bi se bolje razumela njihova interpretacija iskaza. Kada se rezultati našeg istraživanja posmatraju generalno, najviše iznenađuje veliki broj ispitanika koji su na navedenih pet pitanja odgovarali sa „ne znam“. Ispitanici su navedenih pet iskaza posmatrali kao previše 'stručna' i ekonomska pitanja, odnosno isticali su da se ne osećaju dovoljno kompetentnim i informisanim. S druge strane, zanimljivo je da su ispitanici koji su odgovarali sa „ne znam“ imali jednako sadržajne komentare na iskaze kao i u slučaju drugih, 'neekonomskih' pitanja. Nakon 'ograđivanja' kroz tvrdnje da nisu kompetentni za razgovor o ekonomskim temama, obično bi usledilo objašnjenje njihovih 'laičkih' stavova. Kolika je razlika u procentima odgovora („ne znam“) između ovih i svih ostalih 'neekonomskih' pitanja⁶ najbolje nam govore podaci u Tabeli 1. Prosečna učestalost javljanja ovog odgovora u slučaju ostalih 'neekonomskih' pitanja iznosila je 1,3.

2 O specifičnoj prirodi i ciljevima istraživanja pisali smo u dva rada koja se nalaze u pripremi: Filipović, Božidar. Sigurnost i etnički odnosi – percepcija problema u kontekstu naselja i suživota [rukopis u pripremi za štampu]; Filipović, Božidar. Narod, nacija i međunacionalni odnosi – između kvantitativnog i kvalitativnog pristupa [rukopis u pripremi za štampu].

3 Prvobitna namera je bila da sastav uzorka odgovara obrazovnoj strukturi opšte populacije Beograda. Realizovani uzorak je u ovom pogledu odstupio od planiranog.

4 Svi razgovori su snimani uz pristanak ispitanika.

5 Ponudeni odgovori su bili: „u potpunosti se slažem“, „slažem se“, „niti se slažem, niti se ne slažem“, „ne slažem se“, „u potpunosti se ne slažem“ i „ne znam“.

6 U kvalitativnom istraživanju obuhvaćeno je ukupno 25 iskaza. Zbog uštede prostora ovde nećemo navoditi spisak svih pitanja koja su bila obuhvaćena kvalitativnim istraživanjem.

Tabela 1. Odgovori ispitanika na Likertovoj skali izraženi u apsolutnim vrednostima

Kvalitativno istraživanje	U potpunosti se slažem	Slažem se	Niti se slažem, niti se ne slažem	Ne slažem se	U potpunosti se ne slažem	Ne znam
Što vlada manje interveniše u ekonomiji, to bolje za Srbiju	0	4	3	2	0	11
Privatizacija funkcioniše u teoriji, ali ne i u praksi	3	8	3	1	0	5
Bez privatizacije preduzeća bi bila u još gorjoj situaciji nego što su sada	1	3	1	5	0	10
Sve vrste javnih usluga bi bolje funkcionisale da su privatizovane	0	3	2	7	0	8
Društveni napredak će uvek počivati na privatnom vlasništvu	1	3	5	5	6	6

Teško je ponuditi jednoznačan odgovor na pitanje zašto je procenat ispitanika koji su odgovorili sa „ne znam“ izuzetno visok u našem istraživanju. Imajući u vidu da je u pitanju nereprezentativan uzorak, svako uopštavanje nam se čini rizičnim. S druge strane, drastična razlika (unutar našeg uzorka)⁷ takođe može biti indikativna. Hipotetički možemo pretpostaviti da se deo razloga krije i u ideologizaciji aktuelnih ekonomskih problema, koji se predstavljaju kao isključiva stvar 'struke i nauke'. Dakle, o njima se ne može demokratski odlučivati jer nisu posledica konsenzusa i/ili društvenih sukoba već 'univerzalnih' i 'večnih' zakona ekonomije. Tako se kritika postojećeg stanja ili alternativno mišljenje unapred (samo)diskvalifikuje kao laičko i nedovoljno merodavno. Rezultate istraživanja u nastavku rada ćemo prikazati kroz pojedinačna pitanja. Ekstenzivniji prikazi delova transkripta pomoći će čitaocu da sam donese zaključke o interpretacijama iskaza, što nas istovremeno oslobađa obaveze uobličavanja decidnog zaključka o smislaonoj podudarnosti, odnosno validnosti samih iskaza kao istraživačkog instrumenta.

Što vlada manje interveniše u ekonomiji, to bolje za Srbiju

Odgovori ispitanika na Likertovoj skali su grupisani oko 'centralnih' vrednosti (ukoliko ih posmatramo bez kategorije „ne znam“). Dakle, nema

⁷ Procenti odgovora „ne znam“ svakako nisu bili ni približno ovoliko frekventni ni u jednom kvantitativnom istraživanju.

ispitanika koji su odgovorili „u potpunosti se slažem“ ili „u potpunosti se ne slažem“. U obrazloženjima i komentarima ispitanika, kojima ćemo se u ovom radu baviti, primećujemo snažnu prisutnost moralnog diskursa. On se obično ispoljava kao kritika postojeće političke i društvene situacije u Srbiji. Kod ispitanika se tako primećuje jukstapozicioniranje 'normalnog' društva i države s jedne strane i Srbije s druge (ovakvo poređenje inače karakteriše i obrazloženja odgovora na 'neekonomska' pitanja).⁸ U takvoj komparaciji, koja veoma često operiše moralnim kategorijama, gubi se ideološka podela (liberalizam vs. etatizam). Tako se 'mešanje' („Što vlada manje interveniše u ekonomiji, to bolje za Srbiju“) smatra legitimnim ukoliko bi se uspostavio željeni politički i društveni poredak, koji se najfrekventnije opisuje kao 'normalan'. Pod poslednjim se najčešće podrazumeva odsustvo korupcije i postojanje moralnih normi kod nosilaca vlasti. Aktuelna politička situacija, o kojoj se ispitanici informišu putem medija, takođe se reflektuje u sadržaju njihovih obrazloženja. Intervencija u ekonomiju se kod nekih ispitanika shvata kao preterano mešanje, odnosno suvišna medijska prisutnost članova Vlade Republike Srbije.

Pa u normalnim, ako sada krenemo od normalnih zemalja, u normalnim zemljama sektori vlada, znaš. Ta vlada, svaka, normalno, napravljena segregacija. Ovaj radi ovo, onaj radi ono, znaš. Imaš ljude, brate, gde tebi inflacija nije bila veća od ne znam od kog procenta. Nikada nije bilo ovaj ono... znaš, ljudi jednostavno rade svoj posao, ovde... ne može čovek da radi sve. Takvi ludaci. Koja vlada druže, šta vlada kada tebi moler, nije moler nego onaj parketar što lepi pločice vodi vojsku, razumeš... Isto tako neke Jorgovanke, neko ovo ono. Razumeš sve ti. Šta je ta žena uradila. Ta žena... konkretno mene baš briga. Samo vidim da je to tuga, razumeš“ (tehničar u javnom preduzeću, 33 godine, odgovor: „niti se slažem, niti se ne slažem“).
Pa shvatio sam da ako vlada, ovaj... ne interveniše onda ja ne znam ko će. Ovaj, kao da čekamo neke spasioce, neke strane investitore, od toga nema ništa. Mislim ima, ali to je sve... ovde već, već znači podložno svim mogućim prevarama, ne znam i... ne znam ono razni tenderi, ne znam kupovine od privatizacije pa na ovamo (niži rukovodilac u hipermarketu, 31 godina, odgovor: „ne slažem se“).

Pa mislim na predsednika Vlade koji, ovaj, bukvalno ja mislim gde god se nešto dešava i radi tu je on. Mislim da to treba prepustiti... onako privredi, šta ja znam, firmama... tako. Mislim da vlada treba da interveniše u smislu da donosi zakone, ovaj... koji će odgovarati našoj privredi i našoj poljoprivredi i tako. A sad baš svuda da se oni mešaju, mislim da to ne treba (penzionerka, 63 godine, odgovor: „slažem se“).

Pa ne znam, pravo da ti kažem, jer mislim da se vlada u sve meša. Pa i u ekonomiju i u sve živo, ovaj... tako da ne znam stvarno da... Ali sada

8 Takav diskurs komparacije prisutan je i u pitanjima kojima se u ovom radu nećemo baviti.

da li treba ili ne treba stvarno ne znam (portir, 61 godina, odgovor: „ne znam“).

Pa tako opet isto, ne znam, ako je vlada kompetentna i ako je normalna i ako radi u interesu građana onda bi trebala da interveniše u ekonomiji. Ovaj, ako je... ako nije takva onda naravno da ne bi trebalo. Ali drugačije ne može u suštini pošto bez vlade nema ni ekonomije ni bilo čega drugog (računarski tehničar, 34 godine, odgovor: „niti se slažem, niti se ne slažem“).

Ispitanica: Pa da ono vlada uzima za sebe šta god hoće jer ima svaki uvid u bilo kakvo ekonomsko stanje u Srbiji... ona reguliše sve i onda... Znaš kako, realno, ako je vlada, ona mora imati uvid u sve to, ali prosto nekako treba da se malo odvoje da... nemaju...

B. F: A što misliš da je... kako da kažem...u vezi sa ovim iskazom, dakle 'Što vlada manje interveniše u ekonomiju, to bolje za Srbiju', ti si rekla 'slažem se', sad, da li misliš da bi, da bi... šta bi dobili prosto manjom intervencijom vlade? To je ono što hoću da te pitam.

Ispitanica: Pa valjda bi manje krali“ (nezaposlena, 20 godina, odgovor: „slažem se“).

Ispitanici koji su na pitanje odgovorili sa „ne znam“ ipak su većinom 'odustajali' od bilo kakvog pojašnjenja samog iskaza, proglašivši sebe nekompetentnima za temu na koju se iskaz odnosi. Međutim, bilo je i ispitanika koji su otvoreno izrekli sopstvenu 'zbunjenost' i otvoreno istakli da im nije sasvim jasno na šta se iskaz zapravo odnosi – bilo da je reč o subjektu intervencija ili o njihovoj prirodi i sadržaju.

Prosto, mislim da mi kao običan narod... prosto... nismo dovoljno upućeni ni u poslove, ni u tu ekonomiju, ni... ne znam koliko vlada... razumeš... mislim šta je vlada? Vlada je i vladajuća stranka, vlada su i koalicione stranke. Ko tu koliko ima prava i ko uopšte interveniše? Razumeš. Čija je ta ekonomija. Da li vladajuće stranke ili svih? Mislim da vlada bi trebalo da bude nešto drugo (poslovna sekretarica, 46 godina, odgovor: „ne znam“).

Ma ne slažem se. Vlada mora da vodi ekonomiju [...] Pa vlada ima... predsednik vlade, ima ministri za ekonomiju, za trgovinu, za ovo, za ono. Znači vlada vodi glavnu ekonomiju. Je l' tako? Kako da se ne slažem (penzionerka, 67 godina, odgovor: „ne slažem se“).

Ispitanik: Pa jednostavno vesti... novine, čitam informišem se da kažem donekle negde koliko me interesuje. I intervencije neke da kažem vlade u ekonomiju iskreno nikada nisam pročitao. I mogu čak i da kažem i da ne razumem u smislu...

B. F: Ne znaš na šta se odnosi konkretno?

Ispitanik: Da, ne znam na šta se odnosi. Tako da ne bih mogao da kažem. Zato kažem niti se slažem, niti ne zato što nemam odgovor (šef prodaje u porodičnom mikropreduzeću, 25 godina, odgovor: „niti se slažem, niti se ne slažem“).

Kada se ispitanicima postavi pitanje koje su intervencije imali na umu, odgovori su: subvencije, poreze, krediti banaka, privatizacije velikih preduzeća (na primer, Sartid iz Smedereva), stvaranje pozitivne klime i zakonskog okvira, obezbeđivanja plata tzv. gubitašima i kadrovsku politiku („da se na određenim mestima postave stručni ljudi“). Od svega navedenog, samo se subvencije javljaju kao odgovor kod tri različita ispitanika, dok se ostali odgovori najčešće javljaju samo jednom.

Privatizacija funkcioniše u teoriji, ali ne i u praksi

Ispitanici proces privatizacije vide kao izuzetno problematičan. Na Likertovoj skali je samo jedan ispitanik izrazio slaganje sa iskazom. On se opisuje kao „krađa“, „pljačka“, „rasturanje firmi“ itd. Kada se od ispitanika zatraži da objasne svoj stav, odnosno odgovore na pitanje kako su shvatili sam iskaz („Privatizacija funkcioniše u teoriji, ali ne i u praksi“), dobijamo uglavnom odgovore koji upućuju na pravne neregularnosti. Takođe, jasno se može uočiti da se u ovom procesu nisu štitila prava radnika, te da je njihov položaj pogoršan (zatvaranje fabrika, otpuštanje radnika i tome slično). Međutim, kao i u slučaju svih ostalih iskaza i ovde dominira moralni diskurs. Ističe se nepravедnost koju su vlasti u saradnji sa budućim vlasnicima preduzeća naneli zaposlenima, odnosno samim kompanijama. Još važnije, sa aspekta metodološke upotrebe instrumenta, evidentno je da ispitanici nisu otišli mnogo dalje od moralne i pravne dimenzije ovog problema. Retko se dovodi u pitanje privatizacija kao takva, odnosno osporavanje legitimnosti takvog procesa bez referisanja na pravne, odnosno moralne aspekte („krađa“, „pljačka“ itd.). Takvi slučajevi su pre izuzetak nego pravilo. Paradoksalno, ali jedan od njih je ispitanik koji radi kao šef u porodičnom preduzeću.

Pa shvatio sam da neke firme koje su bile državne i koje su funkcionisale. Pričam o nekim, da kažem firmama iz prošlosti, koje su mi roditelji pričali, koje su funkcionisale fantastično. Ne mogu da funkcionišu privatizacijom tako dobro kao što su tada. Ne pričam o firmama koje su sada... koje se... radi šta ko hoće. Pričam o fabrikama koje su radile pre. A koje [nerazumljivo] ili nema posao da neke fabrike da se privatizuju. Mislim da privatnik gleda samo svoj džep i neki svoj interes. I da ga ne interesuje neki taj kolektiv, te neke ljude i te njihove neke probleme kakvi god oni bili (šef prodaje u porodičnom mikropreduzeću, 25 godina, odgovor: „u potpunosti se slažem“). Zato što... pa vidi neću ga shvatiti ja, 'ajde govorim kako ga shvata većina stanovnika Srbije. Prvo su svi bili protiv privatizacije, sada je svima dobro da je privatizacija jer se kao kvazi otvaraju neka nova radna mesta. Ali to nije to što je stvarno. Privatizacija funkcioniše tako što mi prodamo neku teritoriju, odnosno neku fabriku nekom strancu. Još im dotiramo neki novac da bi zaposlili ne znam koliko radnika koji bi u njihovoj zemlji radili za ne znam, na primer u Švajcarskoj za 300 franaka. Ovde rade za

250 evra i kao mi smo srećni jer zapošljavamo narod, a zapravo je to sve onako neki mačiji kašalj. Nešto što... što je toliko smešno. Tako da mislim da tu ništa ne funkcioniše i da je to samo šarena laža (poslovna sekretarica, 46 godina, odgovor: „u potpunosti se slažem“).

Kada bi se odgovori na ovaj iskaz uzeli zasebno, lako bi se stekao utisak da je isključivi problem u pravnoj prirodi procesa i nemoralnosti aktera koji su učestvovali u njenom sprovođenju. Na osnovu ostalih iskaza, odnosno pojašnjenja koja su ispitanici u razgovoru ponudili, mogli smo da zaključimo da se alternativa privatnom vlasništvu i preduzetništvu 'nazire' tek kod nekoliko ispitanika. Dakle, u razgovorima koje smo sa ispitanicima vodili povodom ovog iskaza nismo uočili značajnije osporavanje potrebe uvođenja tržišne ekonomije, privatne inicijative i konkurentnosti. Drugim rečima, u odgovorima ne pronalazimo značajnije tragove ideološke i institucionalne alternative ili vizije privrede u kojoj bi država imala značajniju ekonomsku ulogu. U tom pogledu odlazi se najdalje do asocijacija na socijalizam i samoupravljanje, koji se odmah zatim osporavaju kao ipak neuspešan politički i društveni projekat.

Privatizacija je [smeh] ... mislim kada neko pomene reč privatizacija u Srbiji da se svi onako naježe, ajde da ne spominjemo one čuvene sporne privatizacije... (niži rukovodilac u hipermarketu, 31 godine, odgovor: „slažem se“).

Vidi, to je stvar interesa, znaš. Što bi ti, ajde te pitam iskreno, što bi ti kupio firmu koja vredi milion? Vredi firma milion i imaš nekog Sojića, brate, koji je instaliran tamo, koji ti obećava da će da je srola na 200.000. Što bi ti dao milion? Je l' bi ti dao? Znaš. Kažem ti, već postoje instalirani ljudi koji će da urade to što treba da se uradi. Da li bi ti dao miliona a znaš da je to eto... pustiš budalu, bukvalno samo pustiš budalu. I za godinu dana kupiš za 200.000, razumeš. Samo gledaš, kontrolišiš budalu da ne sroza apsolutno, znaš da ostanu neki komitenti, da ostanu neki ljudi sa kojima se saraduje (tehničar u javnom preduzeću, 33 godine, odgovor: „slažem se“).

[...]videla sam kako se privatizuju firme i kako su se privatizovali ovaj i teoretski verovatno, ovaj, to ko zna kako je zamišljeno ali praktično to ne funkcioniše baš nikako... mislim... ne kažem za sve firme, ali za većinu. I prosto, ovaj, ove firme koje su privatizovane nisu nastavile da funkcionišu i da rade, da su se praktično, ovaj... da kažem usavršavale i unapredile u svom poslu, nego su obično zatvarane i ljudi ostali bez posla... i oni su preprodavali te firme (penzionerka, 63 godine, odgovor: „slažem se“).

To je bila krađa neviđenih razmera. To znaš i ti, ovaj... Prvo, šta je sa ovom firmom urađeno, pa... a takvih je 99 posto firmi urađeno. Tako da svi ti kriminalci koji su kupovali firme, to su kupovali za... ne svojim parama nego dođe u firmu, počne da radi i sa tim parama otkupljuje, ovaj... isplaćuje firmu (portir, 61 godina, odgovor: „slažem se“).

Pa, privatizacija, mi smo pre mislili kad sve privatizuju da će biti drugačije, da ćemo ostati da radimo, primati plate. Ali, međutim, to drugačije

sve bilo. Oni su ulazili samo da rasture firmu. Ko što je, na primer, kod nas, ostalo nas četvoro. Mislili smo da će biti totalno drugačija. Da ćemo raditi normalno i da ćemo primati platu normalno (domar, 50 godina, odgovor: „slažem se“).

Kod nas je privatizacija... znači bukvalno bila jedna pljačka najobičnija u praksi. U teoriji bila OK, nekom idejom, ali u praksi je to čista pljačka tako da... otimanje i pljačka i tako dalje. Tako da u praksi koliko ja znam ne funkcioniše (računarski tehničar, 34 godine, odgovor: „slažem se“).

Moje neko, ovako laičko, mišljenje je da ne funkcioniše kako treba. Da ne radi se kako treba, ali opet je to samo zato što ja ne znam dovoljno o tome... (grafički dizajner, 37 godina, odgovor: „ne znam“).

Pa ne znam, video sam ono propala preduzeća koja su nekada ono do-
sta radila pa... ja mogu da shvatim da su za vreme ono komunista de-
vedesetih... možda su imali više radnika nego što je bilo potrebno, ali u
mnogima je obustavljena proizvodnja, mnoga su prazna. To je donela
privatizacija. Mnoga su kupljena pa s njima se ništa nije uradilo i izgleda
kod nas ta privatizacija nije dobro prošla. Zbog više ugašenih preduzeća
nego zbog preduzeća koja su nastavila da rade i da proizvode. Mnogima
je promenjena namena pa su kupljena samo zemljišta, lokacije, pa rade
nešto totalno drugo (sanitarno-ekološki tehničar, 35 godina, odgovor: „u
potpunosti se slažem“).

Pa to je ono što sam ti rekla, on... država njemu plaća da on otvori tu
firmu i da zaposli radnike. I on na primer... a on ima u svojoj glavi 'aha
meni ta lokacija odgovara'. I on proda te mašine, radi nešto sasvim drugo,
radnici ostaju bez posla (penzionerka, 67 godina, odgovor: „slažem se“).

Čak i ispitanik koji se ne slaže sa iskazom ističe da u Srbiji ona nije valjano izvršena. Ipak, smatra da je to posledica loših političkih i društvenih okolnosti, te da načelno može biti i regularno i celishodno sprovedena (arhitekta, 34 godine). S druge strane, ispitanica (nezaposlena, 52 godine) ostaje neodlučna jer tvrdi da nije upoznata sa teorijskim pretpostavkama privatizacije.⁹

Ispitanik: Pa razumeo sam da može da funkcioniše ako se poštuju zakoni određene zemlje. Znači ako nema mahinacija.

B. F: Znači ti smatraš da ona funkcioniše i u teoriji i u praksi?

Ispitanik: Da može da funkcioniše. (arhitekta, 34 godine, odgovor: „ne slažem se“).

⁹ U slučaju jedne ispitanice možemo videti da se iz odgovora ne može pouzdano zaključiti da li je i kako shvatila iskaz (bez obzira na dodatna pojašnjenja i potpitanja koja su usledila):

B. F: E sad, kako ste Vi razumeli ovaj iskaz, ovu rečenicu?

Ispitanica: Šta ja znam.

B. F: Zašto se slažete ili zašto mislite da je to važno?

Ispitanica: Zato što bolje praksa nego teorija (penzionerka, 75 godina, odgovor: „slažem se“).

Pa privatizacija ako se... bilo šta... bilo koji... bilo šta što je privatizovano znači da da ima nekog. Ne jednog vlasnika, ali da ima vlasnika sa imenom i prezimenom to onda nije niti društveno niti državno i da to... funkcioniše [...] Da, ali ne mogu da kažem „ne slažem se“ zato što... mislim po tom mom obrazloženju trebalo bi onda da sam rekla četiri, ali... prosto... ovde treba da se iskaže stav da to tako nije, ali ja generalno ne znam šta je privatizacija u teoriji (nezaposlena, 52 godine, odgovor: „niti se slažem, niti se ne slažem“).

Bez privatizacije preduzeća bi bila u još gorjoj situaciji nego što su sada

Bezalternativnost postojećeg društveno-ekonomskog modela koja se nazirala u odgovorima na prethodni iskaz, jasnije se pokazala u narednom („Bez privatizacije preduzeća bi bila u još gorjoj situaciji nego što su sada“). Kada se izuzmu odgovori „ne znam“, frekvencije odgovora na Likertovoj skali pokazuju izvesnu 'simetriju'. Drugačiji društveno-ekonomski model obično se shvata kao povratak na „staro“, odnosno socijalizam. Preduzeća bi prema ispitanicima bila u još lošijoj situaciji jer je čitav sistem pre privatizacije počivao na nekapitalističkim osnovama. Kada su one uklonjene nestala je i mogućnost 'povratka na staro'. U diskursu određenog broja ispitanika odsutno je jasno razlikovanje procesa privatizacije i subvencija koje država dodeljuje stranim investitorima za otvaranje novih fabrika i preduzeća. Tačnije, u odgovorima se može uočiti da se problem tretira kao jedinstven. Ispitanici koji su odgovorili sa „ne znam“ na navedeno pitanje uglavnom su bili skeptični prema dugoročnoj mogućnosti pronalaska boljeg rešenja za privatizovana preduzeća, odnosno da je bilo moguće pronaći alternative u momentu izvršenja privatizacije. Od ukupno pet ispitanika koji su izrazili neslaganje sa iskazom, njih dvojica su smatrali da bi preduzeća bila u boljoj situaciji da nisu privatizovana. Isti broj je imao suprotan stav, dok je jedan ispitanik bio neodlučan. Ispitanici koji se slažu sa iskazom smatraju da su preduzeća u momentu privatizacije već bila 'propala', pa samim tim ne bi ni mogla da izađu iz krize bez određene intervencije. S druge strane, izvestan broj ispitanika smatra da samo privatni vlasnik može rukovoditi preduzećem na efikasan način.

Bio Maxi, sada je Deleze. Je l' tako? Oni se sada šire, samo se šire, to je u redu, znaš. To je uspešna privatizacija. Šta ćeš sa onim nesrećnim što radi za 20.000 na kasi i ako se nešto ukrade u radnji, ona daje iz svog džepa. A gde je bila, bila na kasi, nije mogla da ga ganja po rafovima. O tome ti pričam. Dobro je za njih, pazi, za njih je super privatizacija. Za tebe nije. (tehničar u javnom preduzeću, 33 godine, odgovor: „ne znam“).

Pa zato što ne znam, mislim, potpuno su se društva promenila, ovaj, nije to više kao što su nekada bila socijalistička društva, pa državna i druš-

tvena preduzeća, pa tako. Tako da, pošto se čitava situacija u svetu promenila, prosto ne znam kako bi sad to moglo da funkcioniše... ne znam (penzionerka, 63 godine, odgovor: „ne znam“).

Pa, ne znam. Ne znam šta da kažem, mislim, ako već državna preduzeća propadaju, možda je stvarno bolje da se firme privatizuju. Po mom mišljenju, ako će to ipak da održi neki kontinuitet da ljudi budu zaposleni, da rade, da imaju posao... bolje išta nego ništa. To je valjda bolje rešenje. E sad, kuda će nas to odvesti ne znam (smeh)... u budućnosti. Ali je to kao možda neka međuetapa, eto kao bolje išta nego ništa. Kao bolje neko rešenje naći (studentkinja, 24 godine, odgovor: „ne znam“).

Znači, niti znam ono kako bi to ono funkcionisalo. Da li bi išao na državni budžet ili ne bi... pojma nemam. Da li bi znači iz države išlo u te firme ili... kako bi bilo. Ovako opet, uzeo je privatnik, pa njegove su pare pa on nek' radi šta hoće. Tako da ne znam, kako bi i šta bi (viljuškarista, 35 godina, odgovor: „ne znam“).

Pa ne znam s obzirom da slušam privatizuje se ovo, pa ima, ne znam, zapošljavaju se radnici, pa, ne znam, sad ovaj uzeo ovu firmu, pa sad je super, ljudi rade, ovo ono... ovaj, ali ne znam šta bi bez privatizacije preduzeća bilo (nezaposlena, 56 godina, odgovor: „ne znam“).

Ispitanica: Ne mogu da znam zato što naša zemlja nije probala da obnovi preduzeća. Znači, prosto, preduzeća su postojala i onda su negde prosto prestala da postoje. Mi smo ih prodali strancima. Ali ja se uvek pitam šta da je naša zemlja samo pokušala da obnovi umesto... [...]

B. F: A da li misliš da bi bilo bolje da privatizacije nije bilo? Odnosno za ta preduzeća... uopšte.

Ispitanica: Pa generalno ja to... kada sam to rekla, ja sam to i mislila. Mislila sam na državu. Da nije bilo privatizacije, nego da je država prosto pokušala da ona uloži u... 50 posto svega ovog što smo rasprodali, mislim privatizovali, zapravo da smo jedan deo uložili. Ostalo mislim da... nismo samo... mi smo...

B. F: U onakve odnose i u onakav sistem kakav je bio?

Ispitanica: Kakav je bio, recimo...

B. F: Do '89.

Ispitanica: Ili ja stvarno mislim da... mislim Srbija ima toliko zemlje i da ne znam da smo prosto radili na toj poljoprivredi, na, ne znam... iako smo čak doveli neke strane investitore, ajmo onda da im damo tu zemlju koju će oni da udruže i da rade nešto na njoj. Umesto što im dajemo neke fabrike koje oni otvaraju, da rade neki radnici koji proizvode neke delove, koji se opet izvoze... znaš. Gde u principu vrtimo iz šupljeg u prazno. Mislim da smo mogli da razradimo tu zemlju i da napravimo nešto od svega toga na mnogo bolji način (poslovna sekretarica, 46 godina, odgovor: „ne znam“).

Ispitanik: Pa da, vidim, pazi, bez privatizacije bi sigurno ovaj, mislim propali bi još više od devedesetih godina pa na ovamo. E sad...

B. F: Zašto bi propali?

Ispitanik: Pa prosto ne bi ih... ne bi imali, ne bi imali nikakvu alternativu. Mislim šta, ovaj (niži rukovodilac u hipermarketu, 31 godina, odgovor: „ne slažem se“).

Pa ne mora da bude privatn, na primer. Ko što je Dom sindikata ostao državan, bioskop, radnici između sebe se podelili normalno i akcije i primaju platu normalno, znači. Ko i kod nas isto dok nismo bili bez privatizacije radili smo normalno, imali platu normalno, imali ribnjak, imali sve. Sada je sasvim drugačije. Znači nije morala da bude privatizacija (domar, 50 godina, odgovor: „ne slažem se“).

Ispitanik: *Pa shvatio sam tako da je privatizacija spasla sva preduzeća, što nije po meni istina, ne znam.*

B. F: *Aha...*

Ispitanik: *Ovaj, mislim da su mnoga preduzeća mogla da se podignu na drugi način, bez privatizacije.*

B. F: *A sad mi reci samo. Da li smatraš da su preduzeća koja su privatizovana danas u lošijoj situaciji? Nego što su bila pre privatizacije, na to mislim.*

Ispitanik: *Da, ja sam ovde rekao da generalno s privatizacijom... mislim verovatno su neka i u boljoj situaciji zato što su... ali nisu naša više, u tom smislu, u tom smislu možda jesu u boljoj. Ali za našu državu i za naše interese mislim da...*

B. F: *Misliš da je bolje da budu u vlasništvu države...*

Ispitanik: *Bolje je da budu u vlasništvu države. Da se podižu na drugi način, nego privatizacijom. Jer možda iako su se podigla nisu više naša. Tako da... (računarski tehničar, 34 godine, odgovor: „ne slažem se“).*

Ispitanik: *Pa mislim da... kao bilo bi još gore. Pa kud će gore od ove situacije. Ja mislim da od ove gore nema. Ovaj, mislim da ne bi bila gora, ali... jer smo prodali sve živo što postoji, jebiga, a kako smo prodali to mislim da je ostalo ono...*

B. F: *A da li mislite da bi bila u boljoj situaciji nego što su danas da nisu privatizovana? U smislu boljoj situaciji nego u momentu privatizacije. Izvinjavam se, da bi bilo jasnije. Da li bi napredovala?*

Ispitanik: *Ne, ne verujem da bi napredovala. Ne, ne verujem, jer to je ovaj... menjan je sistem. Više nije bilo socijalizma, došao je kapitalizam i onda taj... to više ne bi moglo da, da funkcioniše.*

B. F: *Mislite da bi samo bila u manje lošoj situaciji?*

Ispitanik: *Pa, da. (portir, 61 godina, odgovor: „ne slažem se“).*

Ispitanik: *Pa shvatio sam da je moralo da se privatizuje po svaku cenu. I da bi ta preduzeća propala ako bi bila u državnom vlasništvu pre nego da su privatna. A mislim obrnuto, da bi pre propala u privatnom nego da su u državnom [...]*

B. F: *A da li misliš da bi ona bila u boljoj situaciji da nisu privatizovana? Dakle, opet postavljam potpitanje na koje si ti delom odgovorio.*

Ispitanik: *Mislim da da. Mislim da bi bolje bilo da su u državnom vlasništvu (šef prodaje u porodičnom mikropreduzeću, 25 godina, odgovor: „ne slažem se“).*

Pa jedna od... jedna od prvih iskaza onako kako iskazi i znači... prosto... pošto su sve druge... svuda drugde je već odavno privatizacija postoji pretpostavlja se ovo opet odnosi na nas zato što kod nas između vlasništva.

Još uvek postoje svakakva vlasništva. Ovo se pokazalo kao naj... najefikasnije. Jer valjda cilj svakog preduzeća da, da ima, da ima...da ima, da ima prihoda, da uspešno posluje i da je svaka privatizacija bolja nego... ne znam, ne znam, zatvaranje ili bilo šta drugo (nezaposlena, 52 godine, odgovor: „slažem se“).

Ispitanik: Pa to su uglavnom preduzeća koja su već propala pa im ne može biti mnogo gore, već su dovedena do toga. Ali, da ili bi propala ili bi se ugasila ili... ili bi se vuklo još ko zna koliko... tako, ali mislim da je država kriva što je došlo do toga. Da je to namerno rađeno.

B. F: S kojim ciljem?

Ispitanik: Pa baš to, da bi se prodalo. Da bi se prodali i da bi verovatno neko tu zaradio. Mislim s obzirom da novac koji se ulaže, mogao je da... u privatizaciju mogao je da se uloži i u samo preduzeće ili fabriku ili šta već pa bi nešto možda bilo od toga, ovako... ovako mislim da se dobija samo privid nečeg dobrog, ali... (grafički dizajner, 37 godina, odgovor: „slažem se“).

Ako nema privatizacije nema... koliko nam daju ovi Kinezi, koliko ovi, koliko oni. Nije malo (penzionerka, 75 godina, odgovor: „slažem se“).

Ispitanica: Mora da se privatizuje ali, ali na pravi način da se privatizuje.

B. F: Šta znači to na pravi način?

Ispitanica: Ja ne bih privatizovala, na primer... moralo bi da se zadrži ko što je... ja govorim sada za Nemačku. Jer sam tamo odrasla. Gradska bolnica, na primer, bolnice, železnica, elektroprivreda, ovi, ovi... prirodni resursi kao što su banje, izvori, to mora da se zadrži.

B. F: U vlasništvu...

Ispitanica: U vlasništvu Srbije (penzionerka, 67 godina, odgovor: „u potpunosti se slažem“).

Sve vrste javnih usluga bi bolje funkcionisale da su privatizovane

Većina ispitanika svoje neslaganje sa iskazom („Sve vrste javnih usluga bi bolje funkcionisale da su privatizovane“) obrazlaže kroz stavove koji se odnose na cenu, odnosno poskupljenje javnih usluga. U odnosu na sva ostala pitanja kojima smo u radu posvetili pažnju, primećujemo da je u ovom slučaju najveći broj ispitanika izrazio neslaganje u odgovorima na Likertovoj skali. Ukoliko bi preduzeća – pružaoci javnih usluga – bili privatizovani, cene za krajnje korisnike nužno bi porasle, pa samim tim i postale nedostupne za brojne građane. Mogućnost bolje i efikasnije organizacije, u slučaju da se vlasništvo nad preduzećima koja pružaju javne usluge nađe u privatnim rukama, vidi se kao sasvim izvesna posledica, ali očigledno nedovoljna da 'kompenzuje' povećane troškove. Iako se ovakva slika najčešće javlja kod ispitanika koji se ne slažu sa iskazom, možemo je uočiti i kod 'neopredeljenih' (odgovor: „niti se slažem, niti se ne slažem“),

ali čak i kod ispitanika koji se slažu sa tvrdnjom (odgovor: „slažem se“). Dakle, pitanje funkcionisanja je tumačeno u širem kontekstu posledica koje bi takva privatizacija donela.

B. F: *Zbog bezbednosnih razloga ili zbog ekonomskih razloga?*

Ispitanik: *I jedno i drugo. Desi se često da kada se privatizuju sve da dolazi do poskupljenja svega. To je bio primer i u Hrvatskoj. Znači štitiš građane sa tim firmama koje ostaju u državnom [...]*

B. F: *Evo da ponovim iskaz, imaš ovde. Znači „Sve vrste javnih usluga bi bolje funkcionisale da su privatizovane“. To je iskaz. Ti si krenuo da pričaš o telekomunikacijama. OK, nije nikakav problem, nego te ja pitam, prosto zašto u slučaju telekomunikacija, možemo i o ostalima da pričamo posle, zašto...*

Ispitanik: *Pa mislim i za prirodne resurse i za vodu, za EPS. Zato što država kontroliše cenu. (arhitekta, 34 godine, odgovor: „ne slažem se“).*

B. F: *Da li misliš da bi trebalo da se privatizuje zdravstvo, školstvo, neki elementi bez bezbednosnih službi, ili železnica...*

Ispitanik: *Železnica svakako, železnica svakako, znaš kako, železnica svakako, bezbednosne službe nikako...*

B. F: *Ne cele, neki segmenti.*

Ispitanik: *Bezbednosne službe ne, ali železnica da, jednostavno da.*

B. F: *Zdravstvo i školstvo? Da li bi tu bilo bolje da se privatizuje?*

Ispitanik: *Zdravstvo, znaš kako, zdravstvo ne jer... Zdravstvo ne... ne znam, mislim da... jednostavno ne. Iz prostog razloga što privatizuješ zdravstvo [...]*

Pravo da ti kažem ne znam šta da mislim, znaš privatizovati recimo zdravstvo... masa ljudi ne bi imala za andol, znaš masa ljudi ne bi mogla da se leči. Iz tog konteksta nisam za privatizaciju... ali opet ti kažem, iz te neke socijalne... socijalnog mira masa ljudi ne bi mogla da se leči, znaš. Masa ljudi radi na crno i nije prijavljena, nema socijalno. Masa ljudi ne bi mogla da se leči... a s [aspekta] kvaliteta usluga... da. Ne bi trebalo da se privatizuje masa svari iz socijalnih razloga, ne bi trebalo i to je to prosto (tehničar u javnom preduzeću, 33 godine, odgovor: „slažem se“).

A opet, javne usluge ne, mislim da, da treba da ostane u okviru države koja će kroz to da opet, da štiti svoje, znaš ono, svoje interese i taj svoj neki identitet. Znači ne, ne, ne nema potrebe...

B. F: *A reci mi zašto privatizovanje javnih usluga ne bi bilo bolje rešenje? Osim ovih primera koje si naveo za fakultete. Zašto privatizacija recimo zdravstva ne bi bila dobro rešenje? Ili školstva u većoj meri ili potpuno... ili nekih drugih javnih usluga, da sada ne nabrajam.*

Ispitanik: *Zavisi... to su, to su, ovaj, jako široke delatnosti. Mislim sfere života. Znaš ono školovanje, zdravstvo i tu je potrebno, tu nam je potreban ovaj određeni aspekt tih... prosto da imaš tu širinu u biranju, odlučivanju jer... privatizovano bi nam nekako navelo da, da imamo samo, da možemo samo, lupam, ići kod jednog lekara, kod tog lekara, koji je*

tada slobodan. Piti taj i taj lek koji su oni kao propisali, to jest, znaš i ti nemaš... prosto si...

B. F: *Manja bi bila sloboda izbora u uslugama koje dobijamo?*

Ispitanik: *Sloboda izbora, da, da, da. Mislim ovo... mislim zvuči kontradiktorno, ali je po meni to tako, znaš (niži rukovodilac u hipermarketu, 31 godina, odgovor: „ne slažem se“).*

B. F: *A zašto ne bi bilo dobro rešenje?*

Ispitanica: *Da, mislim da bi to, ovaj, da cene... ne bi cene mogle da se baš kontrolišu, onda to ne bi bilo dobro za naš osiromašeni narod, eto... za... jer mi smo zaista jako siromašni tako da prosto ne znam da li bi to ovaj... plašim se da, da cene ne bi bile ovaj... adekvatne. U odnosu na sva ta naša primanja koja nisu nikakva (penzionerka, 63 godine, odgovor: „ne slažem se“).*

B. F: *Zašto si onda... tvoj odgovor je pod tri. Je l' tako? Dakle, „niti se slažem, niti se ne slažem“. Zašto si neodlučan?*

Ispitanik: *Da, ali ne znam da li bi... mislim ovo je teorija, ali da li bi funkcionisale bolje da su privatizovane... ne znam, možda bi bile za nas skuplje usluge pa narodu bi se činilo da to nije dobro, a za samu firmu možda bi bilo dobro. Ne znam, mislim (sanitaro-ekološki tehničar, 35 godina, odgovor: „niti se slažem, niti se ne slažem“).*

Zato što mislim da bi automatski... ne znam, manje plaćao radnike. Radnici bi bili nezadovoljni. Ne bi imao para da toliko održava, lupam, javnu rasvetu i ne bi mogao da održava javni gradski prevoz. Ne bi mogao da modernizuje, ne znam, gradsku čistoću zato što jednostavno država dotira dosta toga iz budžeta. A kad kažem od nekih poreskih obveznika mnogo mala su primanja za to nešto državi kojoj daje. Hoću da kažem mnogo su mala davanja državi koliko oni održavaju (šef prodaje u porodičnom mikropreduzeću, 25 godina, odgovor: „ne slažem se“).

Iako se u poslednjem odgovoru cena ne ističe eksplicitno, odnosno poskupljenje usluga, jasno se ističe da se one sufinansiraju iz budžeta. Poslednji ispitanik takođe ističe i položaj radnika koji se javlja kao argument i u drugim odgovorima.

Pa jer ne znam, radi možda za male pare. Radi pod pritiskom, a ceo sistem zapravo ne funkcionise ništa bolje. Prosto mislim da... e da nije, da te javne službe nisu privatizovane, a da je samo... da je sve to negde na bolji sistem uređeno, da bi sve mnogo bolje funkcionisalo (poslovna sekretarica, 46 godina, odgovor: „ne slažem se“).

Pa mislim da i ovaj... ovaj sve te javne usluge. I ovo što je privatizovano ne vidim da je nešto sad ekstra u odnosu na to što nije privatizovano. Tako da ne vidim tu neki boljitak, pravo da ti kažem. Samo je gore po radnika. Sve što je privatizovano samo je gore po radnike (portir, 61 godina, odgovor: „ne slažem se“).

Navedenim odgovorima treba pridodati i ispitanike koji nisu na bilo koji način komentarisali iskaz (odgovor: „ne znam“), ali i dva slučaja u

kojima se saglasnost sa iskazom objašnjava upravo kroz bolje funkcionisanje pružaoca usluge, odnosno efikasnost u radu navedenih preduzeća.

Nesigurni u značenje samog pojma, ispitanici su u toku odgovora često sami postavljali pitanje šta se zapravo podrazumeva pod pojmom *javne usluge*. Kada je od njih zatraženo da ih sami odrede, najčešće su iskazivali relativno usko shvatanje ovog pojma. Paradoksalno, ali ispitanici mahom nabrajaju usluge koje su već delimično privatizovane, odnosno tržišta na kojima se uveliko nalaze kompanije u privatnom vlasništvu (na primer, komunalne usluge, telekomunikacije, javni prevoz itd.).

Pa mislio, sada mi palo na pamet, javna usluga u smislu telekomunikacija. Mislim da treba da ostanu u državnom vlasništvu (arhitekta, 34 godine).

Pa javne usluge... naravno ja sad tu mislim na telefoniju, Telekom, je l' tako? Na elektrodistribuciju, eto... na sve te... na sva ta javna preduzeća... i ja, ovaj, nisam sigurna da kada bi se to privatizovalo, mislim da bi to... nisam baš sigurna da bi to bilo dobro rešenje (penzionerka, 63 godine).

Pa ono javne usluge, voda, komunalije, telefon. Kada je sve privatno morao bi da platiš, da se pridržavaš toga. Plaćaš račune, znači onda je bolja organizacija... kada je privatno... sad... (domar, 50 godina).

Pa ne znam, možda javni prevoz, gradska čistoća, komunalne neke usluge, i tako dalje (računarski tehničar, 34 godine).

A javne usluge konkretno na šta se to sad misli? Javne usluge, šta je to, ovaj, dubretari, ovaj... (studentkinja, 24 godine).

Pa ne znam javno-komunalne delatnosti, gradska čistoća, ono objedinjeno preko „Infostana“ i tako te vrste nekih javnih usluga. Mislim, ne znam da li se podrazumeva pod javnu uslugu kada pričamo o ovome zdravstvene usluge i ostalo ili ne. Mislim ne znam... (sanitarno-ekološki tehničar, 35 godina).

Pa to je malopre ono što sam ti rekla telekomunikacije, javne usluge, sredstva informisanja... [...] Javni servisi, ovaj... ne znam šta bi još moglo da bude (penzionerka, 67 godina).

Pa sve vrste javnih usluga... javne usluge mogu da smatram telefoniju, javni gradski prevoz, javno komunalno preduzeće, održavanje rasvete, to spada sve u ove stvari javno... (šef prodaje u porodičnom mikropreduzeću, 25 godina).

Ispitanica: *Evo, sada me Vi ovako ispravite ako znate. Gradsko saobraćajno, je l' nam to privatizovano ili delimično ili još u...?*

B. F: *U čijem vlasništvu? Grad Beograd.*

Ispitanica: *Grad Beograd. Ja mislim još uvek nekako državno (nezaposlena, 55 godina).*

Samo dva ispitanika 'samoinicijativno' navode zdravstvo (jedan ispitanik spominje i školstvo) kao sektor u kojem bi se mogla izvršiti privatizacija javnih usluga. Kada se ispitanicima postavi direktno potpitanje o zdravstvu ili školstvu (dakle, u slučaju ispitanika koji ih nisu sami naveli)

odgovor se menja (ka shvatanju da bi ih trebalo izuzeti iz privatizacije), odnosno odgovori se iznose sa više rezerve.

Dobro, ajde, znaš ja sad lupam, znaš ono tipa sada kada bi se privatizovalo zdravstvo, pa neko kupio čitavu farmaciju, ne znam, apoteka, dobro apoteke jesu nego, ono... kao... (niži rukovodilac u hipermarketu, 31 godina).

B. F: *A na koje javne usluge si pomislio kada si pročitao, to jest kada sam ja pročitao iskaz?*

Ispitanik: *Šta god, bukvalno šta god. Zdravstvo, školstvo, sve živo (grafički dizajner, 37 godina).*

Na kraju, jedna ispitanica je javne usluge poistovetila sa samom državom, dok kod druge, sasvim suprotno, pronalazimo (samo) negativno određenje javnih usluga koje bi činile sve što nisu aparati prisile, odnosno institucije lokalne uprave. Ostatak ispitanika koji je na iskaz odgovorio sa „ne znam“ nije pokušao da detaljnije objasni shvatanje pojma javnih usluga.

Pa ja sam mislila na neke prosto... rad sa... Mislila sam naravno samo na rad... kako se zove... tih javnih pružanja usluga... građanima. Ali ne mislim na javne usluge... ne mislim na policiju, ne mislim na sudstvo, mislim na prosto... ni na opštine...“ (nezaposlena, 52 godine).

Pa ne znam, valjda ja kada sam pomislila to mi je sve što je tako državno, je l' tako? E pa to (nezaposlena, 20 godina).

Društveni napredak će uvek počivati na privatnom vlasništvu

U slučaju poslednjeg iskaza („Društveni napredak će uvek počivati na privatnom vlasništvu“) tumačenja se grupišu na osnovu prednosti i/ili nedostataka privatnog, odnosno državnog vlasništva nad preduzećima. U pogledu odgovora na Likertovoj skali dominiraju neslaganja sa iskazom. Očigledne 'disonance' unutar diskursa u vezi sa ovim pitanjem se gotovo ne javljaju, što s druge strane ne znači da se one ne pronalaze kada se odgovori posmatraju na ravni pojedinačnih ispitanika. Odnosno, svih odgovora koje su pojedini ispitanici davali tokom razgovora.¹⁰

10 Tako smo u slučaju ispitanika koji je na osnovu 'kvantitativnih' odgovora pokazivao sklonost tržištu i liberalnim vrednostima saznali da je za njega ipak idealno državno vlasništvo nad velikim i strateški važnim preduzećima:

B. F: *Da li misliš da postoje razlike u smislu da sada u Srbiji privatni sektor više vodi ka napretku?*

Ispitanik: *Apsolutno.*

B. F: *A kada kažeš 'uvek', da li misliš da će u budućnosti to biti drugačije?*

Ispitanik: *Ne, govorim onako kao uopšteno. Lupam, sada da se vodi Telekom – sada se opet vraćam na Telekom – kako treba, da postoji profesionalni menadžment, da nema*

Da, da... pa to sam znaš ono shvatio da, da svako mora biti vlasnik svačega, znaš. Svake stvari, svake organizacije. Znaš ono neka... kao ovo je moje. E sada ili si sa mnom ili si protiv mene i tako nikako ne možemo doživjeti napredak i progres. Neke stvari znači treba, treba... neke stvari treba da ostanu svačije (niži rukovodilac u hipermarketu, 31 godina, odgovor: „ne slažem se“).

Pa mislim kao jedino ako se uradi... ako sve bude u privatnom vlasništvu, onda će kao neki napredak da bude i šta ja znam. To sam shvatio tako, ali ja mislim ovo za pedeset godina opet ćemo da ratujemo i opet ćemo da vraćamo socijalizam. Ja mislim da ovo... mi smo takav narod, ne možemo da, da... (portir, 61 godina, odgovor: „niti se slažem, niti se ne slažem“).

Ispitanik: *Pa, privatno sad... opet kada je privatno, to se gleda drugačije.*

B. F: *Kako?*

Ispitanik: *Da, ne bude krađe, da ne bude gubitaka, da... se vodi računa o firmi, da lepo izgleda, šta ja znam (domar, 50 godina, odgovor: „slažem se“).*

Pa shvatio sam ga tako što, ovaj, najveći društveni napredak je bio kada je sve bilo u državnim, ovaj, rukama. I smatram da neće uvek počivati na privatnom (računarski tehničar, 34 godine, odgovor: „ne slažem se“).

Nisam shvatio (smeh). Mislim, ja ne znam. Šta je privatno vlasništvo i kakve to veze ima sa društvenim napretkom? Mislim sa napretkom nečega većeg (grafički dizajner, 37 godina, odgovor: „niti se slažem, niti se ne slažem“).

Ma privatnici... kako može privatnik. Može za sebe, a ne može za širu okolinu (penzionerka, 75 godina, odgovor: „ne slažem se“).

Pa to je ono što kažem... jedna bar bolnica, železnica, elektroprivreda, banja to mora da bude... telekomunikacije, većinu telekomunikacija bar pola da bude naše (penzionerka, 63 godine, odgovor: „niti se slažem, niti se ne slažem“).

Pa shvatio sam tako da jedna država kao država živi i sve ovo... na primer, modernizacija grada bilo čega zavisi od poreskih obveznika. Što je manje poreskih obveznika takoreći privatnih firmi koje plaćaju porez i koje se bave nekom proizvodnjom bilo čim. Nebitno da li je to prodavnica ili je to proizvodnja. Što manje njih ima, to je država u problemu (šef prodaje u porodičnom mikropreduzeću, 25 godina, odgovor: „u potpunosti se slažem“).

Većina ispitanika društveni napredak tumači kao ekonomski napredak, odnosno još preciznije, kao poboljšanje ekonomskog standarda stanovništva. Ovakvim odgovorima su možda doprinela prethodna pitanja koja su se odnosila na ekonomske teme. Kada ispitanici prošire shvatanje društvenog napretka, ono je, s jedne strane, obično ocrtavano u prilično

lopova, političara i ovih, to bi bilo super. Što se mene tiče, bi bila najbolja opcija (arhitekta, 34 godine, odgovor: „ne slažem se“).

opštim kategorijama ili, s druge strane, u sasvim specifičnim pojedinstima (moralnije društvo, bolje zdravstvo i školstvo, opšta kultura, sloboda izražavanja, bolji međuljudski odnosi, sređene fasade, čistije ulice, manje odlazaka mladih van zemlje itd.). Bilo je i ispitanika za koje bi se moglo reći da su imali problem da konkretizuju i verbalizuju svoje shvatanje društvenog napretka, pa se ono iskazivalo u krajnje opštim i nejasnim opisima.¹¹

Zaključak

Izrazita prisutnost moralno određenog diskursa u pogledu odnosa politike i ekonomije može se uočiti kod gotovo svakog ispitanika. I druga istraživanja pokazuju značaj i prisutnost moralnih kategorija kao sredstva u razumevanju politike u Srbiji (Spasić, Birešev 2012: 155). Ovakav diskurs često onemogućava ili zamagljuje mogućnost da u 'kvalitativnim' odgovorima ispitanika uočimo ideološke polarizacije i diferencijacije na osnovu kojih bi se izvršilo poređenje sa kvantitativnim odgovorima. Zato u određenom broju slučajeva (doduše ograničenom) ne možemo tvrditi da li 'moralni diskurs' samo prikriva postojeće razlike ili se one zapravo javljaju kao posledica metodoloških ograničenja.

Drugi važan nalaz čine interpretacije ispitanika u vezi sa delovima iskaza, odnosno određenim sintagmama i terminima. O značaju razumevanja svakog dela pitanja na osnovu kojeg se vrši merenje vrednosnih orijentacija možda nam najbolje govori primer iskaza kojem u ovom radu nismo posvetili pažnju. Naime, iskaz „Interesi kolektiva uvek moraju biti iznad interesa pojedinca“ najbolje nam predočava koliko konkretne jezičke formulacije mogu biti važne u konstruisanju istraživačkog instrumenta. Prilikom odgovora na (pot)pitanje da li su pomislili ili imali u vidu neki konkretan kolektiv, njih 15 (od 20) podrazumevalo je u svojim odgovorima preduzeće, odnosno firmu.¹² Ukoliko bi ovakav nalaz bio potvrđen i u dodatnim metodološkim istraživanjima instrumenta kojem je u radu posvećena pažnja, odgovore ispitanika trebalo bi interpretirati na drugačiji način. Upotreba ovog pitanja kao indikatora političkog liberalizma/

11 *Pa nešto što će celom narodu da poboljša... (nezaposlena, 20 godina, odgovor: „niti se slažem, niti se ne slažem“).*

Pa brate, jednostavno poboljšanje svega u društvu gde živiš (tehničar u javnom preduzeću, 33 godine, odgovor: „ne slažem se“).

12 Trebalo bi istaći da se pored preduzeća kod nekoliko ispitanika javljaju i asocijacije na druge kolektive (vršnjačke grupe, porodica, vojska, država itd.). Međutim, oni se gotovo isključivo javljaju kao sekundarne asocijacije koje su neretko bile podstaknute dodatnim potpitanjima autora ovih redova. Samo je jedna ispitanica eksplicitno i isključivo pomislila na državu kao kolektiv.

autoritarnog kolektivismu svakako bi morala biti preispitana (Lazić, 2011: 190, 196–197).

Na kraju, ukoliko bi trebalo doneti jedinstvenu i samim tim nužno uopštenu ocenu o validnosti iskaza (kao instrumenta), mogli bismo reći da se možda najveće opasnosti kriju u izvesnoj nepreciznosti ili namernoj smisaonoj 'otvorenosti' navedenih rečenica (od strane autora koji su ih konstruisali). Moguće je tvrditi i da se nedovoljno prisutan 'konsenzus' kod ispitanika – u pogledu značenja pojmova – javlja kao izvesna istraživačka prepreka. S druge strane, moramo reći da je validnost instrumenta u velikoj meri potvrđena, bez obzira na brojna pitanja koja je naše kvalitativno istraživanje otvorilo.

Literatura

- Lazic, Mladen, Cvejic, Slobodan. 2015. Post-Socialist Transformation and Value Changes of the Middle Class in Serbia. *European Sociological Review*. Vol 27, Issue 6: 808–823.
- Lazić, Mladen. 2011. *Čekajući kapitalizam: nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik.
- Fajgelj, Stanislav. 2010. *Metode istraživanja ponašanja*, Beograd: Centar za primenu psihologiju.
- Filipović, Božidar. Narod, nacija i međunacionalni odnosi – između kvantitativnog i kvalitativnog pristupa [rukopis u pripremi za štampu].
- Filipović, Božidar. Sigurnost i etnički odnosi – percepcija problema u kontekstu naselja i suživota [rukopis u pripremi za štampu].
- Petrović, Irena. 2013. Promene vrednosnih orijentacija srednje klase u periodu post-socijalističke transformacije u Srbiji, *Sociologija*, Vol. LV, N° 3: 375–394.
- Petrović, Irena. 2014. Promene vrednosnih orijentacija ekonomske elite: patrijarhalnost, autoritarnost, nacionalizam. u: Lazić, Mladen (prir.), *Ekonomaska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: Čigoja.
- Petrović, Irena. Radoman, Marija. 2016. Vrednosne orijentacije političke elite: patrijarhalnost, autoritarnost i nacionalizam. u: Lazić, Mladen (prir.), *Politička elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*, Beograd: Čigoja.
- Pešić, Jelena. 2014. Promene vrednosnih orijentacija ekonomske elite: ekonomski i politički liberalizam. u: Lazić, Mladen (prir.), *Ekonomaska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: Čigoja.
- Pešić, Jelena. 2016. *Vrednosne orijentacije u post-socijalističkim društvima Srbije i Hrvatske*, (neobjavljena doktorska disertacija). Beograd: Filozofski fakultet – Univerzitet u Beogradu.
- Pešić, Jelena. 2017. *Promena vrednosnih orijentacija u postsocijalističkim društvima Srbije i Hrvatske: Politički i ekonomski liberalizam*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja.